

Bylina, Stanisław

Elementy chiliastyczne w poglądach Jana Želivského

Przegląd Historyczny 63/2, 241-252

1972

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Elementy chiliastyczne w poglądach Jana Żelivskiego

Historia chiliizmu — wiary w zbliżający się koniec świata i mające po nim nastąpić tysiącletnie królestwo wolności, pokoju i sprawiedliwości, stanowi przedmiot wzmożonego zainteresowania historyków ideologii średniowiecza¹. Zwraca się uwagę na rolę chiliastycznej nadziei w różnych okresach i wśród różnych nurtów ideowych. Wykazuje się związek chiliizmu z prądami zwracającymi się przeciw doktrynie Kościoła katolickiego a także z postulatami mającymi treści społeczne lub polityczne. Szczególne zainteresowanie badaczy wzbudza nauka wielkiego historiozofa z drugiej połowy XII w., Joachima z Fiore², którego wpływy dostrzeżone są również w epokach następnych, aż po czasy nam współczesne³.

Zbyt wielkim jednak uproszczeniem byłoby dopatrywanie się bezpośrednich wpływów pism Joachima we wszystkich nurtach chiliastycznych średniowiecza. W nurtach heretyckich XIV wieku występowały często poglądy wiążące się wprawdzie z wiarą w nastanie nowej, szczęśliwej epoki, poprzedzonej zjawiskami katastroficznymi i powszechnym zniszczeniem, ale ich głosiciele bądź to budowali własne, oryginalne systemy historiozoficzne, bądź też ukazywali ogólną, mglistą wizję czasów, które miały nastąpić. Chiliastyczne oczekiwania występowały najwyraźniej w poglądach XIV-wiecznych nurtów heretyckich w Europie zachodniej i południowo-zachodniej⁴. U Braci Apostolskich i ich przywódcy Dolcino, beginów, spirytuałów i niektórych (zresztą nielicznych) grup heretyckich begardów chiliizm był integralnie związany z wizją „upadłego” świata i krytyką istniejącego porządku kościelnego a w niektórych wypadkach i świeckiego. Zastrzec jednak trzeba, że nie zawsze z chiliizmem łączył się pierwiastek radykalnej krytyki społeczeństwa. I tak niektóre grupy heretyckich begardów, mimo głoszenia chiliizmu, miały charakter elitarny i reprezentowały poglądy anarchizyczne, pełne pogar-

¹ Por. przede wszystkim: B. Töpfer, *Das kommende Reich des Friedens. Zur Entwicklung chiliastischer Zukunftshoffnungen im Hochmittelalter*, Berlin 1964. Tamże obszerna bibliografia przedmiotu.

² Bibliografia dotycząca Joachima z Fiore i oddziaływania jego nauki jest niezwykle bogata. Por. F. Russo, *Bibliografia gioachimita*, Firenze 1954 oraz H. Grundmann, *Bibliographie des études récentes (après 1900) sur le hérésies médiévales*, [w:] *Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle 11e—18e siècles. Communications et débats du Colloque de Royaumont présentés par J. Le Goff*, Paris-La Haye 1968, s. 442 nn. Ostatnio: T. Manteuffel, *W oczekiwaniu ery wolności i pokoju. Historiozofia Joachima z Fiore*, PH LX, 1969, z. 2, s. 233—256.

³ N. Cohn, *Les fanatiques de l'Apocalypse. Pseudo-messies, prophètes et illuminés du Moyen Age*, Paris 1962.

⁴ Por. m.in.: E. Werner, *Popular Ideologies in Late Mediaeval Europe. Tabarite Chiliism and its Antecedents*, „Comparative Studies in Society and History” II, 1960, nr 3, s. 344—363; T. Manteuffel, *Narodziny herezji. Wyznawcy dobrowolnego ubóstwa w średniowieczu*, Warszawa 1963, rozdział pt. *Chiliastyczne rojenia*.

dy zarówno dla klas panujących, jak i dla ludzi biednych i uciskanych⁵.

Poglądy chiliastyczne nie zawsze też należy wiązać z doktrynami oficjalnie potępionymi przez Kościół. Wybitne centrum reformy wewnętrzkościelnej, jakim była Praga w drugiej połowie XIV w. jest przykładem rozwoju chiliizmu w środowiskach ludzi, którzy mimo radykalizmu swoich postulatów, mimo ataków spotykających ich naukę z strony władz kościelnych, nigdy nie zostali uznani jako heretycy. Znani prehusyccy kaznodzieje reformatorscy — Jan Milicz z Kromieryża i Maciej z Janowa, stali z dala od ludowych nurtów heretyckich. Jednakże właśnie ci dwaj kaznodzieje są najwybitniejszymi przedstawicielami nurtu chiliastycznego w jego początkowej fazie na ziemiach czeskich. Głoszone przez nich poglądy⁶ — wizja Antychrysta, który już na świat zstąpił i oczekiwanie rychłego dnia sądu, po którym wyniszczeni zostaną wszyscy „niesprawiedliwi” a przede wszystkim kler dotknięty zarazą symonii — przygotowywały podłoże pod rozwój chiliizmu, mającego odżyć z nową siłą w czasach husytyzmu. Nowsza historiografia wykazała wielką rolę, jaką odegrały w Czechach chiliastyczne prorocтва ludowe w okresie poprzedzającym wybuch powstania w Pradze w lipcu 1419 r. i w jeszcze większym stopniu, w okresie rozwoju ideologii taboryckiej⁷. Czeski badacz husytyzmu J. Macek słusznie określa chiliizm jako „rewolucyjną ideologię taborytów”⁸. Prześledzenie poglądów Jana z Želiva — najbardziej radykalnego kaznodziei z okresu wczesnego husytyzmu⁹, pod kątem występujących u niego elementów chiliastycznych, wydaje się więc problemem nie bez znaczenia.

Postać tego „mnicha apostaty”, jak Želivskiego nazywał kler katolicki, ideologa i przywódcy powstania praskiego z r. 1419 wzbudza wie-

⁵ Są to przede wszystkim tajne, zamknięte grupy heretyków Wolnego Ducha, określone w źródłach jako begardzi, turlipini, *homines intelligentiae* itp.

⁶ Por. m.in. A. Molnár, *Eschatologická naděje české reformace*, [w:] *Od reformace k zítiku*, Praha 1956 s. 14 nn.; B. Töpfer, *Chiliasische Elemente in der Eschatologie des Matthias von Janov*, [w:] *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Festschrift für E. Winter zum 70. Geburtstag*, Berlin, 1966, s. 59—70.

⁷ J. Macek, *Tábor v husitském revolučním hnutí I*, Praha 1956 s. 253 nn.; tenże, *Táborské chiliastické články*. „Historický Sborník” I, 1953, H. Kaminský przyjmuje rozwój chiliizmu wśród zgromadzeń taboryckich dopiero od końca 1419. Por. *K dějinám chiliastického Tábora*, ČCH 1960, nr 6, s. 895—904. Por. także: H. Kaminský, *Chiliasm and the Hussite Revolution*, „Church History” XXVI, 1957, s. 3—31. Problematykę roli chiliizmu w ruchu taboryckim poruszają również prace tegoż autora: *Hussite Radicalism and the Origins of Tabor 1410—1418*, „Medievalia et Humanistica” X, 1956, s. 102—130; *The Religion of Hussite Tabor*, [w:] *The Czechoslovak Contribution to World Culture*, ed. by M. Rechcigl, The Hague 1964, s. 210—223.

⁸ J. Macek, *Tábor...*, I, s. 258 n.

⁹ Brak nowszej monografii poświęconej Želivskiemu. Cenna pod względem faktograficznym jest praca: B. Auštická, *Želivský jako politik*, Praha 1925. W okresie międzywojennym powstała również praca E. Stein, *Želivský jako náboženská osobnost*, „Věstník Královské České Společnosti Nauk”, Filos.-hist.-filol., 1947, s. 1—26. Z literatury nowszej por. rozdział poświęcony Želivskiemu w pracy: F. Graus, *Chudina městská v době předhusitské*, Praha 1949; F. M. Bartoš, *Pač Želivského*, „Jihočeský Sborník Historický” XXI, 1952; A. Molnár, *Želivský, prédicateur de la révolution*, „Communio Viatorum” 1959, nr 4, s. 324—334. Z literatury najnowszej por.: E. Werner, *Der Kirchenbegriff bei Jan Hus, Jakoubek von Mies, Jan Želivský und den linken Taboriten*, Berlin 1967 („Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin” nr 10). Kazania Želivskiego z okresu poprzedzającego powstanie praskie wydał A. Molnár, *Jan Želivský. Dochovaná kázání z roku 1419*, díl I, Praha 1953 [dalej cytując: *Želivský...*].

le kontrowersji, przede wszystkim jeśli chodzi o sprecyzowanie jego postawy społecznej. Pozostawmy jednak na uboczu spory o przyznanie Żelivskiemu miana rzecznika biedoty, względnie średniego lub drobnego mieszczaństwa, gdyż wydaje się, że kwestia ta nie da się definitywnie rozstrzygnąć, a wszystkie próby apodyktycznych ustaleń są bezcelowe. Przedmiotem naszych rozważań będzie zwrócenie uwagi na elementy chiliastyczne występujące w poglądach praskiego kaznodziei.

Dokładniejszej analizie tekstów Żelivskiego pod kątem ich związków z chiliazmem dotychczas nie podejmowano. F. Graus w swej pracy o biedocie miejskiej w czasach przedhusyckich, wykazuje wyraźny związek Żelivskiego z chiliazmem¹⁰. J. Macek nie określa wprawdzie Żelivskiego jako chiliastę, lecz podkreśla elementy chiliastyczne, występujące w jego poglądach¹¹. W opinii A. Molnára, wybitnego znawcy pism Żelivskiego, eschatologia odgrywa w nich wielką rolę, czemu nie przeczy fakt, że praski kaznodzieja nie wypowiadał dążeń do realizacji ideałów chiliastycznych¹². E. Maleczyńska dopatruje się u Żelivskiego wpływów ludowego chiliizmu i pośredniego oddziaływania pism Joachima z Fiore¹³. R. Kalivoda, zajmując się poglądami Jana z Želiva, wypowiada opinię, że nie można tu właściwie mówić o chiliazmie, mimo szeregu myśli eschatologicznych i wielkiego wpływu Apokalipsy¹⁴. Želivský nie stworzył własnej teorii chiliastycznej a w drugiej połowie 1419 r. w ogóle oddalił się od tego nurtu. Podobne jest w zasadzie stanowisko B. Töpfera, z tym, że podkreśla on występowanie pewnych elementów chiliastycznych w poglądach przywódcy praskiej rewolty¹⁵. F. Seibt stara się wykazać różnice między Želivským a chiliastami taboryckimi¹⁶. Wreszcie E. Werner sądzi, że Želivský, mimo swych sympatii dla taborytów stał z dala od chiliastycznych spekulacji¹⁷.

Nie przypadkowo chyba większość badaczy husytyzmu, pisząc o postaci praskiego kaznodziei, zajęła określone stanowisko wobec chiliizmu w jego poglądach. Kazania Želivskiego, cieszące się tak wielką popularnością wśród ludu praskiego, rzutują przecież pośrednio na ideologię powstania z 30 lipca 1419 r., które znamy w większym stopniu z punktu widzenia faktów niż jego ideologii. Problem posiada też aspekty bardziej teoretyczne. Powstaje bowiem pytanie, czy istotnie chiliizm towarzyszył najbardziej radykalnym prądom ideowym w husytyzmie. Wyłączenie nauki Želivskiego poza nawias chiliizmu poddawałoby tę tezę w wątpliwość.

Spróbujmy więc przeanalizować treść kazań Želivskiego celem wykrycia w nich elementów chiliizmu, co być może pozwoli odpowiedzieć na pytanie, czy i w jakim sensie możemy określić praskiego kaznodzieję mianem chiliasty.

Materiał, jakim dysponujemy dla odtworzenia poglądów Jana z Želiv-

¹⁰ F. Graus, op. cit., s. 168.

¹¹ J. Macek, *Tábor...* I, s. 170 nn.

¹² A. Molnár, *Eschatologická naděje...*, s. 36 nn.

¹³ E. Maleczyńska, *Ruch husycki w Czechach i w Polsce*, Warszawa 1959, s. 390.

¹⁴ R. Kalivoda, *Husitská ideologie*, Praha 1960, s. 312 n.

¹⁵ B. Töpfer, *Fragen der hussitischen revolutionären Bewegung*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“ 1963, nr 1, s. 158.

¹⁶ F. Seibt, *Die Hussitenzeit als Kulturepoche*, HZ 1962, nr 1, s. 37.

¹⁷ E. Werner, *Der Kirchengriff...*, s. 42. W innej pracy autor ten podkreśla elementy mesjanistyczne u Želivskiego: *Messianische Bewegungen im Mittelalter*, Teil II, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“ 1962, nr 3, s. 598 nn.

va, stanowią jego kazania pochodzące z okresu trzech zaledwie miesięcy — od 16 kwietnia do 16 lipca 1419 r. Są to więc kazania wygłaszane w okresie bezpośrednio niemal poprzedzającym praską defenestrację z 30 lipca tegoż roku¹⁸. Opublikowane przez A. Molnára teksty stanowią jedynie skróty kazań; pod względem objętościowym przeważają w nich cytaty ze Starego i Nowego Testamentu oraz z autorów kościelnych; ale bez względu na to stwierdzić należy, że zawierają one ogromny ładunek myślowy. Krótkie uwagi kaznodziei, jakimi przeplatał cytaty, pozwalają wiernie odtworzyć jego poglądy z okresu przed powstaniem praskim. Zresztą i dobór cytatów posiada wyjątkowe znaczenie. Apokalipsa i zawarte w niej prorocтва, które odegrały tak znaczną rolę w wielu nurtach ideowych średniowiecza¹⁹, dla Želivskiego stała się tekstem podstawowym i źródłem wielu radykalnych myśli. Na Apokalipsie oparta jest jego wizja upadku istniejącego porządku, zbliżającego się okresu wielkich przemian, katastrof i prześladowań, wreszcie nastania nowego ładu na ziemi. Z Apokalipsy zaczerpnął myśli o panowaniu Antychrysta i zbliżającym się drugim zstąpieniu Chrystusa. Na pozór myśli takie nie były niczym nowym i wiele z nich mogłoby stanowić po prostu *topoi*, bo-wiem wizje końca świata inspirowane Apokalipsą sięgają wczesnego średniowiecza. A sądzymy jednak, że w ujęciu Želivskiego nabierają one zupełnie nowych treści. Trzeba tu oczywiście uwzględnić sytuację w Czechach, a przede wszystkim w Pradze, w okresie gdy Želivský wygłaszał swe kazania z ambony kościoła M. Boskiej Snieżnej na Nowym Mieście.

Pierwsze półrocze 1419 r. było okresem burzliwych wydarzeń w Czechach²⁰. Wzbierał na sile ferment rewolucyjny. Od wczesnej wiosny tłumy czeskiego chłopstwa gromadziły się na wzgórzach, którym nadawano biblijne nazwy: Tabor, Oliwna Góra, Syjon itp. Do Pragi przenikały też wieści o głosicielach nowych radykalnych herezji, wśród których znaleźli się przybyli z północno-wschodniej Francji wyznawcy panteistycznej herezji wolnego ducha, nazwani na terenie Czech pikardami²¹. Od wczesnych miesięcy 1419 r. krążyły wśród ludu chiliastyczne prorocтва o zbliżającym się sędzie ostatecznym i tajnym zstąpieniu Chrystusa na ziemię. Jednocześnie jest to okres wzmożonej aktywności sił antyhusyckich. Od czasu elekcji Marcina V w 1417 r. miały one oparcie w papieżstwie, które w sojuszu z Zygmuntem Luksemburskim wywierało potężną presję na Czechy. Presji tej nie był w stanie przeciwstawić się słaby i niekonsekwentny władca Czech, brat cesarza, Wacław IV. W początku 1419 r. posunięcia Wacława IV przybrały charakter zdecydowanie antyhusycki i w rezultacie wpływy kleru husyckiego w Pradze zostały na czas pewien osłabione. Księża husycy zostali usunięci z ambon, a na ich miejsca powrócił kler katolicki²². W tym właśnie okresie, zimą 1419 r. Želivský został usunięty z kościoła św. Stefana i zaczął swą działalność w małym kościele na Nowym Mieście, dzielnicy drob-

¹⁸ Par. J. Macek, *Tábor...* I, s. 200 nn.; F. M. Bartoš, *Husitská revoluce I: Doba Žižkova 1415—1426*, Praha 1965, s. 63 nn.; H. Kaminsky, *The Prague Insurrection of 30 July 1419*, „*Medievalia et Humanistica*” XVII, 1966. Por. także: F. Graus, *Struktur und Geschichte. Drei Volksaufstände im mittelalterlichen Prag*, Sigmaringen 1971, s. 61 nn.

¹⁹ N. Cohn, op. cit.

²⁰ Por. E. Maleczyńska, op. cit., rozdział VIII; F. M. Bartoš, *Husitská revoluce I*, rozdział V: *Předvečer revoluce*.

²¹ F. M. Bartoš, *Pikardi a Pikarti*, „*Časopis Českého Musea*”, 1927.

²² A. Molnár, *Želivský, predicateur...*, s. 327.

nego i średniego mieszczaństwa oraz licznej biedoty²³. Posunięcia Wacława IV z początku 1419 r. nie mogły jednak powstrzymać rosnącego wrzenia wśród licznych zwolenników husytyzmu. W kilka miesięcy później, 6 lipca 1419, Wacław IV chcąc zapobiec szerzącym się wystąpieniom antyklerykalnym i położyć kres husyckim manifestacjom, mianował nowych ławników nowomiejskich. Zostali nimi ludzie starannie dobrani, reprezentujący zdecydowanie antyhusyckie poglądy. Jak słusznie podkreśla F. M. Bartoš, względna niezależność miast królewskich okazała się wówczas fikcją²⁴. Od decyzji królewskiej nie było odwołania, a rola nowych władz miejskich sprowadzała się głównie do akcji wymierzonych przeciw wyznawcom idei Jana Husa. Zakazano wówczas organizowania procesji ulicznych. Także uniwersytet stał się ośrodkiem tendencji skierowanych przeciw nowej husyckiej teologii i obrzędów, przede wszystkim komunii pod dwiema postaciami²⁵. Odpowiedzią na represję był dalszy wzrost rewolucyjnego wrzenia i szerzenia się ideologii husyckiej. W Pradze był to okres aktywnej działalności kaznodziejów husyckich, wśród których szczególna rola przypadła Żelivskiemu.

Jego kazania dostosowane są do aktualnej sytuacji i operują czeskimi realiami. Badacze podkreślają, że w wielu wypadkach, gdy Żelivský mówi o świecie i ludzkości, ma na myśli teren Czech i jego mieszkańców.

Ze wszystkich kazań Żelivskiego przebija świadomość ogólnego upadku społeczeństwa i powszechnego panowania grzechu. Wizja opanowania ludzkości przez grzechy w okresie poprzedzającym wielkie wydarzenia eschatologiczne tkwi głęboko w tradycji średniowiecznego chiliizmu, również czeskiego. W drugiej połowie XIV wieku ukazywał ją praški mistyk Maciej z Janowa, który oczekując rychłego dnia sądu, głosił panowanie Antychrysta na ziemi. Władca ciemności opanował według niego całe chrześcijaństwo i cały kościół współczesny jest jemu podporządkowany^{25a}. Wizja rządów Antychrysta występuje wyraźnie w kazaniach Żelivskiego. Ich teksty żywo przypominają ludowe proroctwa chiliastyczne z jesieni 1419 r. i z lat późniejszych. Żelivský wierzył, że zbliża się dzień sądu i wielkich przemian. Antychryst już zstąpił na ziemię i liczne są symptomy jego panowania. Nad Czechami rozciągają się ciemności nocy oznaczające grzechy ludzkie²⁶. Kaznodzieja ostrzega chrześcijan, aby nie wpadli w sieci zastawione przez Antychrysta: „baczmy przeto, aby w dniu ostatnim nie wpaść w sieć diabelską”²⁷. Zapowiedź zbliżającego się dnia ostatniego Żelivský powtarza w wielu kazaniach. Pod wpływem Apokalipsy oczekuje chwili, gdy rozlegnie się dźwięk trąb, wzywających ludzkość na sąd ostateczny²⁸. Jak słusznie podkreśla A. Molnár, w potępieniu świata i jego „marności”, Żelivský nie różni się na pozór od wielu współczesnych jemu kaznodziejów kościelnych. Świat — to dla niego *miserabilis mundus*, pełen próżności, pychy i prze-

²³ F. Graus, *Chudina městka...* Por. także: J. Macek, *Villes et campagnes dans le hussitisme*, [w:] *Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle 11e—18e siècles*, Paris 1968, s. 243 nn.

²⁴ F. M. Bartoš, *Husitská revoluce I*, s. 60.

²⁵ A. Molnár, *Želivský, prédicateur...*, s. 328.

^{25a} Mathias de Janov, *Regulae Veteris et Novi Testamenti*, ed. V. Kybal, III, Pragae 1911, s. 10—11, 171—175. Por. także uwagi B. Töpfera, *Chiliasische Elemente...*, s. 61 nn.

²⁶ *Želivský...*, s. 37.

²⁷ *Sic timeamus in die novissimo, ne trahamus in rethe dyaboli (Želivský...*, s. 169).

²⁸ Tamże, s. 49, 207.

śladowania prawdy. Nie wdaje się on wprawdzie w rozważania historiozoficzne, lecz znaleźć można w jego poglądach elementy świadomości, że świat współczesny jest gorszy od tego, jaki był dawniej. Nie jest to, rzecz oczywista, pogląd charakterystyczny wyłącznie dla Želivskiego. Świadomość odejścia ludzkości i Kościoła od pierwotnego chrześcijaństwa nie obca była zarówno sektom, jak i całkowicie zgodnym z nauką kościelną autorom i kaznodziejom. A jednak poglądy Želivskiego różnią się od tej ortodoksyjnej *condemnatio mundi*. Nawet jego potępienie „mądrości świata” reprezentowanej przez „magistrów i uczonych” ma w sobie zupełnie nowe elementy. Antychryst w przedstawieniu Želivskiego nie jest to postać mistyczna, przejęta z Apokalipsy²⁹, lecz organizm, którego składnikami, „członkami” są ludzie. Członkami a jednocześnie sługami Antychrysta są wszyscy wrogowie „prawdy Bożej”, a więc antagoniści husytyzmu. Są nimi wszyscy księża katolicycy z papieżem i kardynałami na czele, prześladowający naukę Jana Husa. Niezwykły kult, jaki Želivský żywił dla Husa (używa wymownego określenia *sanctus Johannes Hus*), wiązał się u niego ze skrajnym potępieniem przeciwników idei mistrza.

Krytyka kleru w kazaniach Želivskiego, podobnie jak cały jego pogląd na społeczeństwo były już niejednokrotnie omawiane. Przypomnieć tylko warto, że wielokrotnie występują tu niezwykle ostre ataki przeciwko klerowi „symoniackiemu, chciwemu i pysznemu” a zwłaszcza przeciw zakonom żebraczym³⁰. Znaleźć w nich można także wyraźne tony odmawiające posłuszeństwa papieżowi nie wypełniającemu nakazów „papieża dobrego” — Apostoła Piotra, Wszystkich złych księży nazywa Želivský synami diabła lub wilkami drapieżnymi. Są oni wrogami ewangelii, bowiem „cieszyli się” oni z potępienia „prawdy Bożej” na soborze w Konstancji, to jest ze skazania Husa na męczeńską śmierć. Ale nie tylko oni są „członkami Antychrysta”. Kaznodzieja zalicza do nich również królów, książąt, rycerzy, rajców miejskich, wszystkich, którzy nie żyją z pracy własnych rąk³¹.

Charakterystyczne jest zwłaszcza wystąpienie przeciw członkom rad miejskich. Być może, jak sądzi A. Molnár, w krytycznym dniu 30 lipca³², przyczyniło się ono do ataku ludu praskiego na ratusz i do defenestracji nienawidzonych radnych. Na potępienie zasługują także fałszywi sędziowie, kupcy, „fałszywi” rzemieślnicy, złotnicy, malarze, śpiewacy, gracze w kości³³. Tu już występują elementy tradycyjne dla kaznodziejów średniowiecznych. Również tradycyjnym elementem jest potępienie lichwy i lichwiarzy.

Na stosunek kaznodziei do herezji i heretyków zwracano dotąd niewielką uwagę. Zagadnienie jest zresztą złożone. Z jednej strony bowiem w świadomości ludzi oskarżonych o herezję nigdy nie występuje poczu-

²⁹ Tradycję wiary w Antychrysta i jej rolę w nurtach prehusyckich przedstawia wciąż jeszcze niezastąpiona praca: K. Chytil, *Antikrist v naukách a umění středověku a husitské obrazné antithese*, Praha 1918.

³⁰ *Ideo menciuntur pape et monachi mendicantes, dicentes se esse successores apostolorum, quia hic apostoli laboraverunt propriis manibus, quia forte tunc laboraverunt cum populo. Quia qui non laborant, non manducant (Želivský..., s. 37)*. Por. także m. in. s. 77, 243.

³¹ Tamże, s. 63.

³² Przekład czeski tego kazania opublikował A. Molnár, *Výzva Jana Želivského*, Praha 1954 s. 105—124.

³³ Želivský..., s. 37.

cie przynależności do „herezji”. Oni sami nigdy siebie nie uważają za „heretyków”. W przekonaniu wszystkich chyba bez wyjątku sekt, są oni najlepszymi wyznawcami religii chrześcijańskiej, stanowią jedyny i prawdziwy kościół Chrystusa³⁴. Dla Husa i jego ideowych spadkobierców, zasady przez nich głoszone i wyznawane były „prawdą Bożą”, o której realizację walczyli. W przekonaniu Żelivskiego, księcia husycy i wszyscy wyznawcy husytyzmu należą do grona wybranych, sprawiedliwych. Do grona tego należeli ci ludzie, którzy wyznając naukę Husa cierpią prześladowania. „Owce nie prześladowują wilków, lecz wilki owce. Podobnie nie Abel był prześladowcą Kaina, lecz Kain Abła, nie Chrystus prześladował Żydów, lecz Żydzi Chrystusa, podobnie jak nie chrześcijanie są prześladowcami heretyków, lecz heretycy chrześcijan”³⁵.

Heretykami są wszyscy źli księża, ci zwłaszcza, którzy z ołtarza czerpią zyski. Nasuwają się tu porównania z opiniami czeskich kaznodziejów reformatorskich w XIV w., tak żywo walczących przeciw „herezji symonii”. To, że „prawdę Bożą” uznano w czasach współczesnych za herezję, jest według Żelivskiego symptomem panowania Antychrysta. Z drugiej strony jednak w poglądach głoszonych przez Żelivskiego stosunek do herezji zawiera wiele tradycyjnych pojęć kościelnych. Takim tradycyjnym ujęciem jest używane przez kaznodzieję zestawienie *pagani, Iudei, heretici*³⁶. Tradycyjny charakter ma też ogólne określenie *heretici pertinaces* (w polemicznych tekstach antyheretyckich heretyk zawsze jest *pertinax*). Na uwagę zasługuje także związek obrony husyckiej idei „kielicha” dla laików z potępieniem szerzących się herezji eucharystycznych, określanych przez kaznodzieję jako manicheistyczne³⁷. Heretykami są więc w opinii Żelivskiego zarówno księża katolicy — wrogowie husytyzmu, jak i przedstawiciele różnych nurtów, mających wprowadzić charakter antykościelny, lecz nie wyznający nauki Jana Husa. Wszyscy oni są członkami Antychrysta.

Elementy chiliastyczne, typowe zarówno dla XIV-wiecznych sekt, jak i nieco późniejszych czeskich prorocत्व ludowych, występują najwyraźniej w ukazywanej przez Żelivskiego wizji zbliżających się wydarzeń. Wierzył on, że zbliża się czas tajnego zstąpienia Chrystusa na ziemię. Przyjście to wiązać się będzie z powszechnym sądem, karą dla ludzi niesprawiedliwych i wielkim uciskiem. Wyginą wszyscy „niesprawiedliwi” — zarówno wrogowie „prawdy Bożej”, jak i grzesznicy — „miłośnicy świata”. Pradze przepowiadał Żelivský taki sam los, jaki spotkać miał Jeruzalem: w wyniku kar i klęsk, jakie spadną na to miasto, nie zostanie zeń kamień na kamieniu³⁸. Kaznodzieja posługuje się terminologią biblijną. Pisze więc o „ohydzie spustoszenia”, jaka zapanuje w czasie zbliżających się dni. Być może pod wpływem ogarniających masy chiliastycznych nastrojów oczekiwania, Żelivský głosił: „Jakże wielka trwoga ziemię tę przygniata”³⁹. Zguba czeka cały kler katolicki i bliski już

³⁴ Por. na ten temat uwagi H. Grundmanna, *Hérésies savantes et hérésies populaires au Moyen Age*, [w:] *Hérésie et sociétés...*, s. 213 a także interesującą dyskusję nad referatem T. Manteuffla, *Naissance d'une hérésie*, tamże, s. 101.

³⁵ *Numquid ovis persequitur lupum, sed lupus ovem. Sic Cayn Abel, Iudei Cristum non Cristus Iudeos, sic heretici cristianos non cristiani hereticos* (Żelivský..., s. 131).

³⁶ Tamże, s. 126.

³⁷ Tamże, s. 35. Por. także H. Kaminsky, *K dějinám...*, s. 904.

³⁸ Tekst ten przytacza F. Graus, *Chudina...*, s. 168.

³⁹ *Želivský...*, s. 52.

jest dzień, w którym zginą wszyscy „źli księży” i mnisi⁴⁰. Jeszcze bardziej typowy tekst dotyczy cesarza „Zygmunta Luksemburskiego. Pod wpływem Apokalipsy Želivský nazywa władcę tego „czerwonym smokiem”, który będzie związany na okres tysiąca lat⁴¹. Zguba spotka także króla Wacława IV. Można tu dostrzec wyraźny oddźwięk niedawnych antyhusyckich posunięć tego władcy. Symptomy wielkich wydarzeń sprowadzają się u Želivskiego nie tylko do wizji ucisku zwolenników prawdy i przyścia kary, jaka spotka niesprawiedliwych. E. Maleczyńska przytacza wypowiedzi Želivskiego świadczące, że zdawał on sobie sprawę z istniejących konfliktów społecznych. Słowa o królestwie czeskim, które nosi płód w łonie i krzyczy rodząc, tak jak już w wielu miejscach krzyczą chłopci uciśnieni przez prześladowców⁴², świadczą dobitnie o występujących u niego powiązaniach wydarzeń poprzedzających zstąpienie Chrystusa na ziemię z zupełnie realną świadomością ucisku społecznego.

Zapowiedziany w Apokalipsie okres wielkich prześladowań, według Želivskiego już się rozpoczął. Jednakże nie są to czasy biernego podporządkowania ludzkości wydarzeniom zapowiedzianym w prorocत्वach. Będą to czasy walki przy czynnym udziale ludzkości. Zapowiedziani w ewangelii „fałszywi apostołowie i fałszywi prorocy” już pojawili się na świecie. Są nimi wszyscy, którzy głoszą idee sprzeczne z nauką Husa i odciągają od niej lud, a więc teologowie antyhusyccy. Želivský wymienia konkretnie tych czeskich teologów, którzy opuścili uniwersytet praski po jego husowskiej reformie (1409 r.) i znaleźli się na emigracji w Krakowie, szerząc stamtąd agitację antyhusycką⁴³. Ewangeliczny tekst o prześladowaniach chrystianizmu nasuwa Želivskiemu porównanie z aktualnie szerzącą się ideą husytyzmu i spotykającymi ją oskarżeniami: wiecie, że słowo Boże rozszerzyło się przez całe Czechy i Morawy, więc też naprzędniejsi kapłani oskarżając je przed królem i książętami mówią: podburzył lud, poczynając od Pragi aż tu, to jest do Kurii Rzymskiej, do Konstancji lub Węgier⁴⁴. Utożsamianie czasów aktualnych z biblijnymi występuje w różnych tekstach husyckich a także w innych nurtach heretyckich, zwłaszcza typu chiliastycznego.

Niektóre elementy kazań Želivskiego pozwalają już widzieć w nim przyszłego przywódcę ludowego powstania praskiego. Nawołuje on bowiem obrońców „prawdy Bożej” do czynnego wystąpienia przeciw prześladowcom. Walkę z przeciwnikami idei husyckich kaznodzieja przedstawia jako walkę z Antychrystem. Zstąpienie Chrystusa na ziemię winno być poprzedzone czynnym wystąpieniem zwolenników husytyzmu, którzy staną się „rycerzami chwały jego w walce z Antychrystem i jego członkami”⁴⁵. Wtedy to zostanie im oznajmiony pokój, podobnie jak

⁴⁰ Tamże, s. 243. Można tu dostrzec wyraźne zbieżności z wizjami niektórych chiliastów z XIV w. np. Braci Apostolskich i ich przywódcy Dolcino. Por. T. Manteuffel, *Narodziny herezji*, s. 103 nn.

⁴¹ Por. F. M. Bartoš, *Husitská revoluce I*, s. 88.

⁴² Želivský..., s. 50. Przekład wypowiedzi Želivskiego przytacza E. Maleczyńska, op. cit., s. 390.

⁴³ *Quia tunc temporis apud Corinthios erant pseudoapostoli, qui inficiebant comunitatem post cognitam veritatem, sicut nunc in partibus nostris exierunt falsi prophete ut Cardinalis cum suis et in Polonia Palecz, Marzyk, et qui seducunt in Bohemia a comunione iuvenes et senes, qui cum suo fermento ypocritico multa mala fecerunt querendo suum honorem et defendendo suas traditiones* (Želivský..., s. 20).

⁴⁴ Tamże, s. 23.

⁴⁵ Tamże, s. 49—50.

apostołom. Ten motyw Chrystusa przychodzącego, aby po dokonaniu kary oznajmił pokój, jest typowy dla wszystkich niemal wizji chiliastycznych, według których, po okresie walk, klęsk i zagłady nastanie królestwo wolności i pokoju. Želivský podkreśla aktywny udział w tej walce ludzi — rycerzy prawdy. Najbardziej jednak istotne jest to, że „mądrość świata i jego pychę” zniszczyć mają ludzie prości⁴⁶. Jest tu więc powiązanie chiliastycznych wizji drugiego przyjścia Chrystusa i walk z Antychrystem, z radykalnymi poglądami społecznymi. Tak też można rozumieć wezwanie, aby lud gromadził się na wzgórzach na wzór ewangelicznych rzesz zbierających się na górze Tabor⁴⁷. Wezwanie to wyraźnie zbliża praskiego kaznodzieję do ludowego chiliizmu, zwłaszcza że w lipcu 1419 r. *poutí na hory* zaczynały się w Czechach rozrządzać. 16 lipca, na niewiele dni przed wybuchem powstania w Pradze mówi: „Niech baczy lud praski, aby jednym duchem był ogarnięty”⁴⁸.

Prześledźmy z kolei wizję zbliżających się nowych czasów, tak wyraźnie występującą w kazaniach Želivskiego. Zgodzić się można z uwagą jednego z badaczy o joachimickim charakterze oczekiwanego przez praskiego kaznodzieję „królestwa ducha świętego”⁴⁹. Pojęcie „królestwa ducha”, „czasu ducha” lub „epoki ducha” jest charakterystyczne dla wielu tekstów chiliastycznych. Oznaczało ono ów ostatni w dziejach ludzkości, błogosławiony, tysiącletni okres w którym zapanuje powszechne szczęście i pokój. Według Želivskiego „królestwo ducha świętego” — to zbliżający się stan szczęśliwego bytowania wybranych — wyznawców idei husyckich. Zgodnie z tradycją chiliastyczną wierzył on, że zbliżająca się epoka trwać będzie tysiąc lat — na tyle lat bowiem ujarzmiony zostanie apokaliptyczny „czerwony smok”. Želivský był przekonany, że zbliża się czas całkowitej odnowy Kościoła i ludzkości. Używane przez niego określenie *status mundi renovabitur*⁵⁰ wyrażało tradycyjne nadzieje chiliastyczne. Wspomniany już czeski chiliasta Maciej z Janowa oczekiwał rychłego nadejścia czasu, w którym Chrystus zstąpi na ziemię, zgromadzi swych wiernych uczniów i dokona dzieła powszechnej odnowy⁵¹. Rozpocznie się wtedy oczekiwana szczęśliwa epoka. Również u Želivskiego wizja zbliżających się czasów jest wizją radosną i pełną nadziei, mimo prześladowań, jakie spotykają i spotykać jeszcze będą zwolenników prawdy. Noc Antychrystowa już się rozjaśnia i Chrystus ukazuje się wiernym rybakom⁵². Želivský jest głęboko przekonany o wyjątkowej roli, jaką mają odegrać Czechy w zbliżającej się nowej epoce. Wierzy, że „drugie przyjście”, jednoznaczne dla niego ze zwycięstwem idei husyckiej jest bliskie. Nastąpi ono najpierw w Czechach a później w całym Kościele, tj. na całym świecie⁵³. „Czesi, miejcie nadzieję, że Pan przed wieczorem przyjdzie, a spóźnić się nie będzie, pokój oznajmując”⁵⁴. Te nadzieje rychłego przyjścia, poprzedzonego głosem

⁴⁶ *Ideo necesse est, ut stulti predicent et destruant sapienciam huius mundi et superbiam dyabolicam et confundant virtute divina* (Želivský..., s. 181).

⁴⁷ Por. uwagi A. Molnára, *Eschatologická naděje...*, s. 54.

⁴⁸ Želivský..., s. 249. Por. E. Maleczyńska, op. cit., s. 392.

⁴⁹ E. Stein, *Želivský...*, s. 13.

⁵⁰ Por. uwagi A. Molnára, *Eschatologická naděje...*, s. 36.

⁵¹ Mathias de Iano, *Regulae...*, IV, Pragae 1913, s. 179 nn.

⁵² Želivský..., s. 38.

⁵³ *O pie Criste, utinam mortem non gustaremus, donec videremus Filium hominis venientem in regno suo primum in Bohemia, demum in tota ecclesia etc.* (Želivský..., s. 184).

⁵⁴ *Ergo, Bohemi, habeamus spem, quia sero Dominus veniet et non tardabit, pacem annunciendo* (tamże, s. 49).

trań Apokalipsy, żywo przypominają ludowe prorocstwo chiliastyczne z niewiele późniejszego okresu. Przytoczmy dla porównania tekst z 1420 r.: *Pan již ve dvéřech stojí — protož velmi pilně bděme, neb nevieme, kterou hodinu anděl třetí v trůbu zatrubí — přijde u uobla-cích s velebnosti svú a s moci velikú* —⁵⁵.

Cytowany tekst Želivskiego o bliskim zstąpieniu Chrystusa na ziemię wnosi również istotny element charakteryzujący nadchodzącą szczęśliwą epokę. Oczekiwane tysiącletnie królestwo, głoszone przez Joachima z Fiore i jego następców, wśród nich również przez czeskich millenarystów Milicza z Kromieryża i Macieja z Janowa, wiązało się zawsze ze stanem niezmaconego niczym pokoju, jaki miał zapanować wśród szczęśliwych wybranych⁵⁶. Idea królestwa pokoju na ziemi — integralny składnik średniowiecznego chiliizmu — znalazła również wyraźne odbicie w poglądach Jana Želivskiego.

Radosna wizja nadchodzącej chwili zstąpienia Chrystusa na ziemię połączona jest u Želivskiego z wiarą w zwycięstwo. Zbliżającą się szczęśliwą epokę utożsamiał z tryumfem idei husyckich. Czechom „poniżanym, wysmiewanym, przezywanym heretyckimi” przepowiadał nadejście dni chwały⁵⁷. Idee husyckie, które już szerzą się w Czechach, przenikną na cały świat a zwłaszcza do ziem sąsiednich — Austrii, Polski i Węgier⁵⁸. Zarysowuje się tu wprawdzie bardzo ogólna, lecz niedwuznaczna w swej treści wizja przyszłej, oczekiwanej przez chiliastów epoki jako zwycięskiego królowania społeczności wybranych — wyznawców husytyzmu.

W porównaniu z husyckimi tekstami chiliastycznymi, wizje Želivskiego odznaczają się większym zbliżeniem do konkretnych warunków czeskich. Operują realnymi pojęciami, jakich darmo szukalibyśmy w prorocत्वach ludowych. Fakt ten nie neguje w niczym ich chiliastycznego charakteru. W ujęciu Želivskiego czynne wystąpienie mas ludowych jest nierozzerwalnie związane z wypełnieniem się prorocत्व biblijnych. Przekonanie o zwycięstwie wyznawców idei husyckich podporządkowane jest opartej na tekstach proroczych wierze w nieuchronne nadejście nowej, tysiącletniej epoki w dziejach ludzkości. Zgodzić się można z poglądem, podzielonym przez większość badaczy, że Želivský nie wytworzył rozbudowanego systemu chiliastycznego. Rozważania historyzoficzne, próby ustalenia nowych podziałów dziejów ludzkości, dokonywane przez niektórych teoretyków chiliizmu były mu obce. Trzeba w ogóle wziąć pod uwagę, że średniowieczny chiliizm rzadko przybierał postać nowej, rozbudowanej konstrukcji teoretycznej. W czeskich ludowych prorocत्वach chiliastycznych, tak bliskich niektórym wypowiedziom Želivskiego, trudno byłoby dostrzec sprecyzowany system. Praski kaznodzieja niewątpliwie nie był teoretykiem chiliizmu, natomiast — jak staraliśmy się wykazać — przyjmował zasadnicze elementy tej idei. Z tradycyjną treścią średniowiecznych wierzeń millenarystycznych wiązał radykalnie sformułowane postulaty zburzenia starego porządku kościelnego i przekonanie o nadejściu nowej epoki, w której miały zostać spełnione dążenia wyznawców husytyzmu. Na pytanie stawiane w literaturze husytologicznej, czy Želivský był chiliastą, należy odpowiedzieć

⁵⁵ Cyt. wg R. Kaliyoda, *Vytvoření revoluční ideologie selskoplebejského Tá-bora*, „Filosofický Časopis” 1957, nr 6, s. 823.

⁵⁶ Por. m. in. *Mathias de Janov, Regulae...*, IV, s. 178 nn.

⁵⁷ *Hoc fiet Bohemis post istam derisionem et hereticationem, adhuc induentur honore...* (Želivský..., s. 26).

⁵⁸ Por. E. Maleczyńska, op. cit., s. 392.

twierdząco, z tym jedynie zastrzeżeniem, że stwierdzenie to odnosimy do okresu poprzedzającego wybuch ludowego powstania w Pradze w lipcu 1419 roku.

Станіслав Былина

ХИЛИАСТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В МИРОВОЗЗРЕНИИ ЯНА ЖЕЛИВСКОГО

Оценка идей превозглашаемых выдающимся проповедником и гуситским предводителем Яном Желевским являлась предметом многих расхождений. Продолжает вызывать споры вопрос связи пражского проповедника с хилиастическим руслом раннего периода гуситского движения. Анализ проповедей Желивского 1419 г. позволяет в этих текстах усматривать черты традиционного средневекового хилиазма, развитого Иоахимом Флорским и его продолжателями, так и оригинальные элементы. Основываясь на Апокалипсисе Желивский строит традиционную хилиастическую схему: образ крушения Церкви и Вселенной, нахождение Антихриста на земле, ожидание больших сражений и катастрофических событий, наконец победа избранных и пришествие счастливой эпохи мира и справедливости. В этой традиционной схеме появляются новые мысли. Апокалиптические предсказания Желивский переносит на почву конкретных чешских отношений. С реалиями жизни современной ему Чехии связано видение миропадения. В его проповедях появляется острая критика духовенства, стяжательства богатства церкви, несправедливости и высокомерия людей светских. Смысл происходящих перемен состоит согласно Желивскому в борьбе двух сил — защитников правды (исповедующих гуситизм) и их противников — слуг Антихриста. Хотя решающую роль в грядущих событиях он приписывает вмешательству божественного промысла, однако четко подчеркивает необходимость активного участия справедливых людей в борьбе с силами Антихриста. Предсказывает скорое пришествие Христа на землю и разгром Антихриста. Прага должна была стать по Желивскому новым Иерусалимом. Из среды исповедующих гуситизм должно было родиться новое человеческое общество избранных. Традиционный иоахимизм в воззрениях Желивского изменен и преобразован. Образ грядущей, тысячелетней эпохи не дождался у него более подробного развития. Хилиазм был однако одной из основных составных частей его учения, а в идеях Желивского выступает ряд элементов, которые позднее появятся в революционном таборитском хилиазме. Это утверждение остается не без значения при оценке хилиастического русла в совокупности гуситской идеологии.

Stanisław Bylina

LES ÉLÉMENTS CHILIASTIQUES DANS LES IDÉES DE JEAN ŽELIVSKÝ

L'interprétation des idées de Jean Želivský, éminent prédicateur et l'un des chefs du mouvement hussite, a fait l'objet de nombreuses discussions. Parmi les problèmes ouverts, il y a la question des rapports de ce prédicateur avec le courant chiliastique. L'auteur découvre dans les sermons de Želivský aussi bien des éléments du millénarisme traditionnel médiéval, développé par Joachim de Flore et ses continuateurs, que des éléments originaux et novateurs. Sur la base de l'Apocalypse, Želivský évoque les thèmes chiliastiques traditionnels: déchéance de l'Eglise et du monde, avènement de l'Antéchrist, attente de grandes luttes et d'événements catastrophiques, enfin victoire des élus et début d'une ère heureuse de paix et de justice. Mais dans ce schéma traditionnel on retrouve des aspects nouveaux. Les prévisions apocalyptiques sont transportées sur le terrain de la société tchèque. La vision de la déchéance du monde est liée aux réalités de la Bohême contemporaine. Les

sermons enterprennent une critique violente du clergé, des richesses de l'Eglise, de l'injustice et de l'orgueil des laïcs. Les transformations imminentes se ramènent, selon Zelivský, à la lutte entre deux forces: entre les défenseurs de la vérité (les hussites) et leurs adversaires (les serviteurs de l'Antéchrist). Prague deviendra la nouvelle Jérusalem; c'est parmi les hussites que va naître la nouvelle société des élus. Certes, le prédicateur n'a pas développé de manière concrète la vision du nouveau millénarisme, cependant le millénarisme est un des éléments constitutifs de sa doctrine, et nous constatons chez Zélivsky une série de motifs qui apparaîtront plus tard dans le millénarisme révolutionnaire des taborites. Cette constatation n'est pas pas dénuée d'importance pour l'appréciation du rôle du courant chiliastique dans l'ensemble de l'idéologie hussite.